

Szentes Tamás

az MTA rendes tagja

Fejlődés, rendszerváltás és versenyképesség a globalizálódás korában

Elhangzott 1999. március 2-án

Az akadémiai székfoglaló előadásoknak – legalábbis én úgy tapasztaltam – két *különböző típusa* honosodott meg. Az *egyik* a megválasztott akadémikus legújabb kutatási eredményéről számol be, a specifikus téma apróbb részleteire is kitérve, míg a *másik* az illető szakmai életpályájának főbb tudományos eredményeit és általánosítható tapasztalatait igyekszik összegezni.

Levelező taggá választásomat követő székfoglalóm talán inkább (ha nem is teljesen) az előbbi változatnak felelt meg, amennyiben az akkori elmélettörténeti és elméletkritikai munkám eredményeit, illetve az elméletek relevanciájára vonatkozó következtetéseit igyekeztem előadni. Most viszont inkább egyfajta összegzésre vállalkozom, vagyis megkísérlem összefoglalni azt, amit az eddigi (közel négy évtizednyi) tudományos pályafutásom során vizsgált néhány (ha nem is valamennyi) témában munkám eredményének tekintek, és mint a vonatkozó tudományterület gyarapításához való szerény hozzájárulásomat vélek elkönnyelhetni. (A székfoglaló előadás e típusának választását persze az is indokolja, hogy a legutóbbi években elsősorban a világgazdaságtan széles körű elméleti és módszertani ismeretanyagának feldolgozával foglalkoztam, márpedig ezen belül nehéz is lenne olyan részletet kiemelni, amely egyetlen előadás keretében kellően kifejtethető lenne anélkül, hogy untatná a vonatkozó szakmai kérdésben kevésbé járatosakat.) Az eddigi tudományos munka egé-

szére való visszatekintés és összegzés egyébként az előadásom címében szereplő három, illetve négy, a szakirodalomban általában elkülönítve kezelt téma összekapcsolását is indokolja, bár remélhetőleg mondandómból is kitűnik majd ezeknek a valóságban is tapasztalható összefüggése.

*

A fejlődő országok gazdasági problémáinak kutatása eleve rendszerelméleti megközelítést kívánt, miközben talán a közgazdaság-tudomány politikailag legkevésbé kényes területe volt akkoriban. A fejlődő országok gazdasági elmaradottságának vizsgálata azonban – épp az akkori nemzetközi irodalomban még uralkodó konvencionális növekedéelméletek és elmaradottságmagyarázatok kritikai feldolgozása nyomán – szükségképpen a *világgazdasági összefüggések* tanulmányozása felé vitt tovább, amiből természetesen következett mind a vonatkozó *világgazdasági elméletek* történeti és kritikai feldolgozására törekvés, mind pedig a világgazdaság történeti fejlődésének és újabb tendenciáinak, így főként a *globalizálódás* és transznacionalizálódás folyamatainak a kutatása.

Időközben nemcsak a világgazdaság „terjedelme” és szerkezete változott, és nemcsak az ún. „szocialista” rendszerek alakultak át, hanem a fejlődés gazdaságtana is. A globalizálódó világgazdaságban a fejlődés mint minőségi, szerkezeti és intézményi változásokat magában foglaló folyamat, illetve annak fenntarthatósága már valamennyi országra és a világtársadalom egészére is vonatkoztatandó problémává vált. A nemzetek, illetve országok világgazdasági alkalmazkodása, helytállása, felzárkózása vagy periferizálódása „*versenyképességük*” problematikáját hozta előtérbe. Így a fejlődés, a rendszerváltás és a versenyképesség témaköre a világgazdaság globalizálódásával összefüggésben egyre inkább összekapcsolódott egymással a valóságban is, nem csak a kutató szemszögéből nézve.

A *nemzeti fejlődés* kérdése, vagyis a nemzetgazdaság gyarapodásának, a gazdagság és jólét növekedésének, a fejlődés forrásainak és legfőbb meghatározó tényezőinek, valamint kívánatos útjának, mikéntjének, az azt elősegítő vagy hátráltató gazdasági *rendszernek*, intézményeknek és gazdaságpolitikának a kérdése „*ősidőktől fogva*” központi témája a közgazdaságtan elméleteinek.

Már a *merkantilisták* és *fiziokraták* polémijában megfogalmazódtak azok a fő dilemmák és az azokra adott eltérő válaszok, amelyek a második világháború után önálló tudományterületként megjelenő fejlődés-gazdaságtan problematikáját és irodalmát is jellemzik. Így többek között az olyan kérdések, hogy vajon a monetáris vagy a reálfolyamatok a fontosabbak, vagyis a kereskedelem, a nemzetközi csere vagy a fogyasztási célú termelés; és hogy a gazdaság „nyitottsága” vagy az autarkia, a világgazdasági elszigetelődés, hogy az exportorien-

táció vagy az önellátás és importhelyettesítés, továbbá hogy az ipar vagy a mezőgazdaság fejlesztése jelenti-e a célravezető gazdaságpolitikát; valamint hogy az állam vagy a piac, illetve a „*laissez faire*”-ben kifejezett piaci spontaneitás végezze-e el az erőforrások és jövedelmek elosztását; és hogy az egyensúlytalanság árán előrehajtott gazdasági növekedés vagy az egyensúlynak akár stagnálás árán is a fenntartása stb. képviseli-e a követendő utat.

Ezek a kérdések a *későbbi elméletekben* persze még tovább bővültek, kiegészültek vagy konkretizálódtak, és az azokra adott válaszok is gyarapodtak.

A munkaérték-elméletet a liberalizmus elvével még összeegyeztethetőnek vélő *klasszikus közgazdaságtan* is olyan, ugyancsak a fejlődéstan alapvető problematikájához tartozó kérdéseket vetett fel és vizsgált, mint pl. hogy mi az élő munka szerepe a gazdasági fejlődésben, hogy hogyan befolyásolja a nemzetgazdaság fejlődését a népesedés alakulása; hogy mennyire korlátozottak a természeti erőforrások, és milyen mértékben érvényesül vagy éppen korlátozható a „csökkenő hozadék törvénye”; hogyan biztosítható a termelési tényezők leghatékonyabb allokációja és egy igazságos jövedelemelosztás; hogy milyen feltételek mellett érvényesülhet a nemzetgazdaságon belül és nemzetközileg is a gazdasági egyensúly; továbbá hogy milyen termékek termelésére és exportjára érdemes szakosodniuk az egyes országoknak, és hogyan növelheti gazdagságukat a hazai termelés mellett és annak alapján a külkereskedelem; valamint hogy mi a szerepe a kívánatos piaci spontaneitás, a piac „láthatatlan keze” mellett az államnak stb.

A klasszikus közgazdaságtan politikonómiai szemléletét és munkaérték-elméletét felhasználó, de annak liberális elveivel, a piacgazdasághoz fűzött reményeivel szakító *marxi politikai gazdaságtan* (eltekintve annak utopisztikus elemeitől és az annak igazolását célzó ideologikus érveitől) nem kevésbé tárgyalt fejlődéstani és rendszerelméleti kérdéseket. Egyebek között állást foglalt abban, hogy van-e a társadalmi-gazdasági fejlődésnek egy általános érvényű, univerzális menete, annak meghatározható szakaszaival, mi e fejlődés belső „motorja”, és melyek annak a társadalom mindenkori gazdasági, főként tulajdonviszonyai által meghatározott keretei, illetve korlátai. Kiemelte a munkaerő minőségének, képzettségének, fizikai és szellemi kvalitásainak (modern kifejezéssel: a „humán tőkének”) a nagyobb új érték termelésében és a versenyképesség alakulásában játszott meghatározó szerepét. Rámutatott a spontán piaci verseny, a technikai fejlődés és a monopolizáció közötti összefüggésekre, a széles értelemben vett újratermelési folyamat dinamikus egyensúlyának feltételeire és azok megvalósulásának rendszerspecifikus akadályaira, a piacgazdaságok ciklikus mozgására és válsághajlamára, továbbá a (nemzetgazdaságon belüli és a nemzetközi) csere egyenlősége, „egyenértékűsége” mel-

lett is és annak alapján képződő egyenlőtlenségekre, a tőkefelhalmozás globális folyamatának tendenciáira, valamint – és nem utolsósorban – a tőkés gazdasági rendszernek az összes azt megelőző rendszernél magasabb rendű voltára és rendszer (legalábbis annak akkori, 19. századi változata) szükségszerű átalakulására is. (Más kérdés, hogy ennek az átalakulásnak az irányát és mikéntjét mennyire ítélte meg tévesen.)

Az ugyancsak a klasszikus közgazdaságtan alapjairól induló, annak liberalizmusához ragaszkodó, de annak munkaérték-elméletével végleg szakító *neoklasszikus irányzat* már nem annyira a gazdasági fejlődés makroökonómiai problémáira, mint inkább a kifejlett piacgazdaságok rendszerének belső mechanizmusaira, a gyakorlati gazdálkodás mikroökonómiai elveire és módszereire koncentrált. Mindazonáltal a gazdasági növekedés modelljeinek megalkotásával, valamint a nemzetközi gazdaságtanban megfogalmazott új tételivel a fejlődéstan számára is új koncepciókat, módszereket és szemléletmódot hozott. Olyan újabb kérdéseket vetett fel, mint pl. hogy mi a szerepe a termelési tényezőkkel való (relatív) ellátottságnak az országok gazdasági növekedésében és a komparatív előnyöket biztosító nemzetközi szakosodásában; hogy milyen technikát válasszanak a különböző adottságokkal bíró országok; hogy milyen a kereslet rugalmasságának és a fogyasztói magatartásnak a szerepe az átalakulásban és a gazdasági egyensúly megvalósulásában, és milyen árfolyamrendszer biztosíthatná a nemzetközi gazdasági egyensúlyt, illetve milyen árfolyam-politika javíthatja, „igazíthatja ki” egy ország fizetési mérlegét; hogy mi határozza meg a tőke és a munkaerő szabad nemzetközi áramlásának természetes irányát stb.

Azt, hogy a *német történeti iskola* és az *institucionalizmus* közvetlenül is fejlődéstani és rendszerelméleti tartalommal bírt, talán nem is igen kell bizonygatni. Hiszen a gazdasági fejlődés történelmi menetének általánosítható törvényszerűségeire, a nemzetgazdaságok történelmi fejlődésfolyamatában az egyes termelési tényezőknek, illetve ágazatoknak a szerepére (és sorrendjére) vagy éppen a nemzetgazdaságok fejlődésének specifikus, egyedi sajátosságaira, a nemzetek eltérő „pszichológiájára”, továbbá általában az intézmények, az állam és a politika, valamint az erkölcs, a hagyományok és a társadalmi magatartások szerepére stb. fordították a figyelmet. Nem utolsósorban pedig a „későn jövők” követendő gazdaságpolitikáját kívánták körvonalazni, beleértve a „növendék”-iparok, illetve -gazdaságok (legalábbis átmeneti) védelmének receptjét.

A „tökéletes” egyensúly klasszikus és neoklasszikus premisszájával szakító *keynesi elmélet* nemcsak a makroökonómiai szemléletet hozta újra előtérbe, hanem – éppen azáltal, hogy feladta egyrészt a részpiacokon (vagyis a termék- és tényezőpiacokon) mind a keresletet, mind a kínálatot alakító és ezek válto-

zására mindenkor rugalmasan reagáló ár egyensúlyt biztosító funkciójára, másrészt a pénz semleges szerepére vonatkozó hagyományos feltételezést – új módon közelítette meg a gazdasági növekedés (a nemzeti jövedelem alakulása) és az egyensúly viszonyát, a társadalmon belüli, következőképpen a nemzetközi jövedelemelosztás egyensúlyra és növekedésre gyakorolt hatását, valamint a fizetési mérleg „kiigazodásának”, illetve „kiigazításának” módját is. Rámutatott a pszichológiai tényezők, várakozások és spekuláció szerepére a gazdasági folyamatokban, így a tőkeberuházások és a nemzetközi tőkeáramlások területén is, valamint a magára hagyott piacgazdaság ciklikus mozgásában is. Újrafogalmazta az állam és a spontán piaci mechanizmus viszonyának kérdését, és a tőkés piacgazdaság működésének reformjaként szükségesnek minősítette az állam indirekt gazdasági beavatkozását, szabályozó szerepét stb. Mindezek vitathatatlanul fejlődés-gazdaságtani kérdések (is).

Az a második világháború után a nemzetközi gazdaságtan területén megjelenő „*poszt-keynesiánus reformista*” irányzat pedig, amely kétségbe vonta a klasszikus-neoklasszikus elméleti alapokon nyugvó nemzetközi gazdaságtan hagyományos tételeit, illetve feltételezéseit, és azokat a nemzetközi kereskedelem, munkamegosztás és tőkeáramlás egyenlőtlenítő és egyensúlytalanságokat okozó hatásairól szóló tételekkel váltotta fel, már eleve a szűkebb értelemben vett fejlődéstan egyik fontos elméleti iskolájaként mutatkozott be. Voltaképpen ugyanez mondható azokról az újabb és radikálisabb elméleti irányzatokról is, nevezetesen az „*újbaloldali*” és a *neomarxista* iskolákról, amelyeknek a nemzetközi gazdaságtanban megfogalmazott tételei (mindenekelőtt a nemzetközi csere egyenlőtlenségére és annak okaira vonatkozó alaptétel) egyszersmind a fejlődő országok elmaradottságának magyarázatául is szolgáltak.

Az 1970-es évek végén, illetve az 1980-as években kibontakozó „monetarista ellenforradalom”, vagyis a neoliberais monetarista iskolának a megjelenése, a nemzetgazdasági és nemzetközi gazdasági egyensúly követelményének előtérbe állításával és monetáris megközelítésével, a pénzkeresletet meghatározó gazdasági növekedés szerepének is a hangsúlyozásával és általában a liberalizmus érvényre juttatásának sürgetésével ugyancsak fejlődéstan, illetve fejlesztéspolitikai kérdéseket (is) érintett. Hasonlóképpen megállapíthatók bizonyos fejlődéstan vonatkozásai mindazoknak a legújabb elméleti irányzatoknak is (mint amilyenek a neoklasszikus és keynesiánus iskolák újabb, meglehetősen eklektikus „neo”-változatai vagy az új történeti és a neo-institucionalista iskola, illetve az amerikai politökonomiai irányzat és a „public choice” elmélet stb.), amelyek a közgazdaságtan, illetve a széles értelemben vett gazdasági-társadalmi-politikai rendszerek működésével foglalkozó diszciplínák területén születtek. Még inkább vonatkozik ez a „tranzitológiára”, vagyis a

volt ún. „szocialista” rendszerek átalakulását értelmező és elemző elméletek körére.

A közgazdasági, illetve nemzetközi gazdaságtani elméletek történetének tanulmányozása tehát eleve összefügg fejlődéstani stúdiumokkal. Igaz, az ún. „*fejlődés gazdaságtana*” elnevezéssel a második világháború után, a hidegháború éveiben megjelenő, a közgazdaságtan (és más társadalomtudományok) „testéből” kiaszakadt, önállósult tudományterület eredetileg csupán a gazdaságilag elmaradott, „gyengén fejlett” országok fejlődési problematikájára vonatkozott. Vagyis mind földrajzi, mind tematikai értelemben korlátozott tudományterületként jelent meg. E tudományterület alapvető és központi kérdése a gazdasági elmaradottság okának és természetének, illetve általában az ún. „nemzetközi fejlettségbeli szakadék” kialakulásának kérdése volt.

A fejlődés gazdaságtanának korai időszakára, az 1950-es évek elejétől nagyjából az 1960-as évek közepéig tartó időszakra *két szélsőségesen ellentétes* elméleti irányzatnak, nevezetesen

1. az elmaradottság kizárólag vagy döntően *belső* okait hangsúlyozó „ökonomista developmentalizmus”-nak, valamint

2. a fejlődő országok elmaradottságát a *külső*, nemzetközi körülményekkel magyarázó „imperializmus-”, illetve „függőségi elmélet”-nek az éles szembenállása,¹ és (egyelőre még) az előbbi, konvencionális felfogásnak a szakirodalomban uralkodó túlsúlya volt a jellemző.

Ezért is, és mert a *The Political Economy of Underdevelopment* című, vagyis az elmaradottság politikai gazdaságtanával foglalkozó könyvem történetesen egy afrikai fejlődő országban és az ott tapasztaltak alapján is írtam meg, elsősorban az előbbi konvencionális elméleti irányzat *kritikájára* összpontosítottam akkoriban.

Ez a konvencionális irányzat – a komparatív gazdasági rendszerek tanának jellegzetes „kontraszt-módszeréhez” hasonló megközelítéssel (amelyre még visszatérek) – a „*kivonásos módszernek*” nevezett megközelítéssel írta le a gyengén fejlett gazdaságok típusát, és magyarázta azok elmaradottságát. Nevezetesen oly módon, hogy a fejlett országok gazdaságának (és társadalmának) idealizált modelljét vetette egybe a fejlődő országok gyengén fejlett gazdaságának (és társadalmának) egyfajta negatív értelemben idealizált modelljével, és mintegy „kivonta” az utóbbinak tulajdonítható „tipikus” vonásokat, jelenségeket az előbbiekből. Ami e „kivonás” eredményeként minusként vagy pluszként

1 Hettne írja: „Azt, hogy a fejlődéseméletnek a két iskolája (a »növekedés és modernizáció« és a »függőség és gyengén fejlettség«) egymással versenyző és egymással összeegyeztethetetlen paradigmákat alkottak, jól mutatja a kommunikáció nyilvánvaló hiánya [közöttük – Sz. T.]” – Hettne (1991), „The Voice of the Third World”. In *Studies on Developing Countries*, Budapest, Institute for World Economics of HAS, 30.

jelentkezett az elmaradott gazdaságok oldalán, arra vezette vissza mint hiányok, illetve fejlődésgátló tényezők halmazára a gazdasági elmaradottságot.

A hosszabb vagy rövidebb listákba foglalt ilyen *fejlődésgátló*, illetve hiányzó (fejlődési) tényezők mindegyikéről (lett legyen az a természet mostohasága, a demográfiai robbanás, a munkaerő gyenge minősége, a tőkehiány, a belső piac szűkössége stb.) könnyű volt bebizonyítanom, hogy aligha adhatnak általános érvényű magyarázatot valamennyi fejlődő ország esetére nézve. Sőt, legtöbbjük inkább következménye vagy csupán tünete, mintsem oka a gazdaság elmaradottságának.

A belőlük alkotott vagy tőlük függetlenül felrajzolt *circulus vitiosus koncepcióját*, vagyis a szegénység, illetve elmaradottság bűvös körének népszerű elméletét illetően viszont nemcsak az az indokolt logikai, illetve empirikus ellenvetés kínálkozott, hogy ti. sem a természetben, sem a társadalmi valóságban soha semmiféle folyamat nem ismétli önmagát pontosan ugyanúgy és azonos eredménnyel, hanem annak a történelmi kérdésnek a felvetése is, hogy vajon az elmaradottságnak egy ilyen bűvös köre a mai fejlett országok múltjában is fellelhető volt-e, és ha igen, miként törték azt át, ha viszont nem, miért keletkezett az csak a fejlődő országok esetében.

A gazdasági elmaradottság, illetve „gyengén fejlettség” okfejtése, éppúgy, mint a fejlettségé, *történelmi* megközelítést és *magyarázatot* kívánt. Az ezek sorában legismertebbé és egy időben népszerűvé váló² történelemmagyarázat Rostow nevéhez fűződik. A gazdasági növekedés szakaszainak Rostow-féle elmélete³ azonban, amelyet említett könyvemben ugyancsak részletesen bíráltam, az unilineáris fejlődés koncepciójának egy olyan nyilvánvaló, bár ugyanakkor ellentmondásos kifejeződése, amely a fejlettséget is és az elmaradottságot is kizárólag belső tényezőkkel magyarázó elméletek alátámasztásául szolgálhatott, illetve ezek legmarkánsabb változataként jelent meg. Ugyanak-

2 Streeten írja: „Az 1950-es és 60-as években a nemzetközi fejlődésre vonatkozó legnépszerűbb elmélet – amelyet a Pearson-bizottság jelentésében foglaltak össze és terjesztettek a Világbank elé – a növekedés szakaszainak Walt Whitman Rostow által kidolgozott koncepciója volt. Ezen elmélet szerint a fejlődés mindig lineáris utat követ. A fejlett nemzetek különböző korszakokban átléptek a »take off« stádiumon, s a fejlődő országok jelenleg az ő nyomdokaikban haladnak előre. »Fejlődésen« mindenekelőtt »a gazdasági növekedés biztosítását« értették... Egyetértés mutatkozott abban, hogy a kormányok fő feladata e lineáris fejlődés megszervezése... Figyelmét (ez az elmélet) főképpen azokra a korlátokra és akadályokra (különösen a tőke hiányára) fordította, amelyekkel ezeknek az országoknak szembe kell nézniük [...] A nemzetközi kapcsolatokra alkalmazva ez a tan azt kívánta, hogy a gazdag országok bocsássák a fejlődő országok rendelkezésére »azokat az eszközöket, amelyekben ez utóbbiak hiányt szenvednek.«” – Lásd Streeten, P. (1977): „L'évolution des theories au développement économique”. *Problèmes Économiques*, 9 Nov.

3 Rostow, W. W.: *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge, Cambridge University Press.

kor nemcsak az általa kiváltott kritikák, hanem furcsa következetlensége is a másik, ellentétes irányzat malmára hajtotta a vizet.

A gazdasági növekedés második, átmeneti szakaszát ugyanis Rostow úgy írta le, hogy az – miként azt bírálatomban kellően ki is emeltem – az akkori fejlődő országok gazdasági állapotára legyen jellemző. Így a nyerstermékek termelésére és exportjára szakosodás, a külföldi tőke és modern szellemiség, vállalkozói hajlam beáramlása stb. Egy ilyen állapot azonban aligha lehetett jellemzője a növekedés következő szakaszát, a „felszállást” előkészítő átmenetnek valamennyi már fejlett ország, legalábbis a „felszállást” elsőként sikerrel végrehajtó ország múltjában. És mert Rostow Anglia felemelkedését, ipari társadalommá válását – mintegy kivételként – nem utolsósorban annak világgazdasági sikerével hozta összefüggésbe, akarva-akaratlanul is a külső, nemzetközi körülmények, hatások szerepére utalt.

Említett könyvemben az elméletkritikai fejezeteket követően a világgazdaság egyenlőtlenítő fejlődését vázoltam fel, és az annak során kialakult *függőségi viszonyokat* vettem vizsgálat alá. Bizonyára a konvencionális elméletek bírálata és a gazdaságilag gyengén fejlett országok függőségének elemzése és hangsúlyozása volt az oka annak, hogy könyvem külföldi, több országban, tizenegy nyelven történt megjelenését követően a „*dependencia-iskola*” képviselői közé soroltattam be (mint – többek között – Paul Streetennek a fejlődéselméletek történetével és összehasonlításával foglalkozó tanulmányaiban⁴ is).

Csakhogy a függőségnek (ma úgy mondanám: aszimmetrikus interdependenciának) mint jellegzetes ismérvnek a megállapításán (és a gyengén fejlettség újratermelődéseben játszott szerepének a hangsúlyozásán) túl annak különböző *formáira* vonatkozó vizsgálatom (mint a vonatkozó irodalomhoz való szerény hozzájárulásom) nemcsak azt mutatta ki, hogy e formák miként kapcsolódnak össze és erősítik egymást, hanem azt is, hogy mi módon használhatók fel egymás vagy akár önmaguk intenzitásának csökkentésére, illetve az egyoldalú függőség kötelékeinek lazítására is. Vagyis hogy (ellentétben a dependencia-elméletben szinte fatálisnak tételezett függőség értelmezésével) milyen manőverezési lehetőségeket is jelenthetnek.

Ezen túlmenően, ami talán még fontosabb, említett könyvem következő fejezeteiben a gyengén fejlett gazdaság *belső* szerkezetét és mechanizmusait elemezve arra a következtetésre jutottam, hogy az a *dezintegráció*, vagyis a gazdaságnak (és társadalomnak) az a (félrevezető, de általam is használt kifejezés-

4 L. Streeten, P. (1977): „L'évolution des theories au développement économique. *Problèmes Économiques*, 9 Nov., ill. (1985): Development Economics: the Intellectual Divisions. *Eastern Economic Journal*, Vol. XI. No. 3. July-Sept. 235–247.

sel) „dualizmusnak” nevezett jelensége, vagyis egy modern és egy tradicionális szektor tartós együttlétezése, amely az ilyen gazdaság legjellemzőbb sajátos vonása, hatásai révén *magá teremt alapot* a függés kialakulására, illetve fennmaradására. Egyszersmind magyarázza azokat a belső fejlődésgátló, illetve „hiány”-tényezőket is, amelyekre a konvencionális elméletek vezették vissza az elmaradottságot.

A dezintegrált szerkezetnek és az annak alapján kialakult gazdasági mechanizmusnak a népesedést meghatározó születési és halálozási ráták alakulására, a munkaerő minőségére, a tőkekepződés és a belső piac korlátaira, a társadalom struktúrájára és viselkedésére stb. gyakorolt hatásainak a vizsgálata nemcsak egy *mikroszintre* is kiterjedő elemzést kívánt (melyet egyik-másik külföldi recenzorom a tipikus dependencia-irodalomtól eltérő pozitív vonásként emelt ki), hanem egyszersmind felvetette a belső integrálódás elmaradásának, egy valóságos nemzetgazdaság kibontakozásához vezető folyamat elvetélésének *történelmi okaira* vonatkozó kérdést is.

Ez utóbbi új megvilágításba helyezte és az általános fejlődés-, illetve elmaradottság-elméletbe való beépítését sugallta a gazdaságtörténészek által a „*jobbágyág második kiadásának*” nevezett jelenséget (és annak analógiájára a „*rabszolgaság második kiadásának*” jelenségét is). Vagyis azt a jelenséget, hogy a fejlett ipari, illetve az iparosodásban élen járó nyugati-európai országok keltette világgiazi változásokra, ipari nyersanyagok és olcsó élelmiszerek iránt megnövekedett keresletére a kevésbé fejlett, illetve „későn jövő” országokban (valaha nemcsak Kelet-, Dél- és Észak-Európa egyes országaiban, hanem a polgárháború előtti Észak-Amerikában is) egy olyan exportorientált nyersterméktermelő gazdaság alakult ki, amelynek működtetéséhez jobbágyi vagy rabszolga-munkaerőt alkalmaztak (tekintettel a munkaerőnek pusztán költségtenyezőként, nem pedig, miként egy iparosodó gazdaságban, vásárlóerőként is játszott szerepére), és amelynek exportbevételeit a helyi uralkodó réteg saját hivalkodó luxusfogyasztására pazarolta el. Ez a történelmi jelenség a szóban forgó uralkodóréteg, illetve a sajátos „modern”, de nem modernizáló szektor tényleges érdekeltségének megvilágítása révén magyarázatul szolgált a tradicionális szektor megnyomorított formában való konzerválódására, a kapitalizálódás és proletarizáció, a teljes gazdasági-társadalmi modernizáció, vagyis a tőkés átalakulás félbeszakadt voltára. Ugyanakkor jól magyarázta azoknak az országoknak is a „*perifériás*” *fejlődési útra* sodródását, amelyek nem kerültek gyarmati uralom alá, vagy éppen az attól való felszabadulást követően fejlesztették ki az exportorientált nyersterméktermelő gazdaság függő típusát.

Ily módon világossá vált, hogy bármennyire is a dependencia, a függőség jellemzi, illetve az aszimmetrikus interdependencia köti a világgazdaság cent-

rumához annak gyengén fejlett perifériáját, e függőség kialakulása, a perifériás fejlődési út *nemcsak* és nem is minden esetben a külső beavatkozásnak, gyarmati erőszaknak a következménye, hanem a belső uralkodóréteg saját politikájának, útválasztásának is.

Az unilineáris fejlődés koncepcióját elutasító elméletek, illetve elméleti művek sorában, így a „dependencia-iskolán” belül is azonban megfogalmazódtak olyan *szélsőséges*, radikális *baloldali* vagy *nacionalista álláspontok*, amelyek mind az elmaradottság, mind a fejlettség okait kizárólag vagy döntően *külső tényezőkre* redukálták, a fejlődő országok elmaradottságát a külső erőszaknak,⁵ az egyenlőtlen cserének vagy a külföldi tőke kizsákmányoló tevékenységének tulajdonították, következésképpen az elszakadást, *lekapcsolódást* (delinking) és befelé fordulást ajánlották az elmaradottságuk leküzdésére törekvő fejlődő országoknak.

Mi tagadás, említett könyvem utolsó, az elmaradottság leküzdését célzó gazdaságpolitikával foglalkozó fejezete is bizonyos fokú lekapcsolódást sugallt (főként a külföldi tőkés társaságok pozíciószerezése ellenében). Ez összefüggött az akkoriban még egyes (így főleg a tanzániai) „harmadikutas”, *nem szovjet* típusú szocializmusokhoz fűzött illúzióimmal, közelebbről azzal a téves elképzeléssel, hogy lehetséges a nyilvánvalóan egyenlőtlen és igazságtalan világtrendtől, a nyers piaci kapitalizmusétól *eltérő belső* társadalmi rendet egy gyengén fejlett országban demokratikus úton és feltételek mellett létrehozni. (Emellett talán tükrözte a hazai reformfolyamathoz fűzött reményeimet is, vagyis a szocialistának nevezett rendszer *megreformálhatóságának* illúzióját.) Mindazonáltal az egyoldalú dependencia-koncepciók és a szóban forgó szélsőséges nézetek ellenében és besoroltatásom kiigazítása céljából is hamarosan részletes *bírálatot* írtam az akkoriban meglehetősen népszerűvé vált „újbaloldali” és neomarxista elméletekről, különösen a „kereskedelmi imperializmus” koncepciójáról a *Theories of World Capitalist Economy* címmel 1985-ben megjelent könyvemben. Majd tanulmányt jelentettem meg a *Scandinavian Journal of Development Alternatives*-ben a „lekapcsolódás” gazdaságpolitikájának kudarcra ítélt voltáról 1986-ban.⁶

Az 1973-ban kirobbant *világgazdasági válság* természetének és okainak vizsgálata és persze az Új Nemzetközi Gazdasági Rend ENSZ-fórumokon tárgyalt reformtervének értékelése is még inkább a világgazdaság történetének, törvényszerűségeinek és tendenciáinak a vizsgálatára készítetett. Másokkal (így

5 Ezt a szélsőséges álláspontot különösen jól illusztrálta – már címében is – Walter Rodney munkája: *How Europe Underdeveloped Africa?* (vagyis Hogyan tette gyengén fejletté Európa Afrikát?), Washington, 1974, Howard University Press.

6 L. Szentes, T.: Delinking from the Capitalist World Economy: How Possible a Strategy for the Periphery? *Scandinavian Journal of Development Alternatives*, Vol. V., No. 4. Dec. 1986. 60–80.

mindenekelőtt a Max Planck Intézet által szervezett többnapos vitában velem együtt részt vevőkkel) azonos módon ítélve meg a válság természetét, tanulmányt írtam annak *globális* (valamennyi országra kiható) jellegéről és alapvetően *strukturális és intézményi*, illetve regulációs okairól, háttéréről. (Ez azonban – nyilván mert kétségbe vonta a válságtól mentesnek hitt, különálló, ún. „szocialista világgazdaság” létét – a *Társadalmi Szemle* szerkesztőjétől eredő felkérés ellenére nem jelenhetett meg idehaza.) A válság globális jellege (ellentétben az 1929-es válságnak jól meghatározható „epicentrumból” való tovagyűrűzése révén bekövetkező „nemzetköziesedésével”) a *világgazdaság szerves rendszeré* válásának tényére utalt, annak strukturális gyökere viszont az aszimmetrikus interdependenciák és a nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlen szerkezete nyomán képződő egyensúlytalanságokra. Intézményi, illetve regulációs háttére pedig a gazdasági folyamatok nemzetgazdasági keretek között folyó szabályozásának a globalizálódás folytán egyre csökkenő hatékonyságára, illetve egy világszinten hatékony, *adekvát intézményi rendszer és szabályozási mechanizmus hiányára* világított rá.

Az Új Nemzetközi Gazdasági Rend reformprogramjával kapcsolatos, akkoriban divatos nemzetközi viták sorában az ILO (International Labour Organization) Foglalkoztatottsági Világkonferenciája talán minden másnál jobban ráirányította a figyelmet a *transznacionális társaságok* viselkedésének és szerepének problémájára. E konferencián, illetve annak vonatkozó szekciójában a nyugati szakszervezetek képviselőivel és a legtöbb nyugati és fejlődő ország kormányának képviselőivel egyetemben magam is (mint meghívott szakértő) a „multik” nemzetközi üzletpolitikájának árnyoldalaira, káros következményeire hívtam fel a figyelmet, vagyis csatlakoztam a bíráló és szabályozást követelő felszólalókhöz. Hamarosan azonban szükségét éreztem az egyoldalúvá (és gyakran képmutatóvá) váló leegyszerűsítésekkel, a „multikat” mint valamiféle ördögöket elítélő és kiűzésükre felszólító nacionalista jelszavakkal szemben fellépni. Egyebek között megírtam a *TNC-issue: Naive Illusions or Exorcism and Lip-Service* (vagyis: „A multik ügye: naiv illúziók vagy ördögűzés és képmutatás”) című cikkemet, amely a New York-i Fernand Breudel Center Review című folyóiratának 1982. őszi számában jelent meg.

A világgazdasági válságból, illetve az annak hatására bekövetkezett vagy súlyosbodott belső gazdasági recesszióból és „stagfláció” állapotból a nyugati fejlett országoknak egymás után sikerült (még ha a munkanélküliség egy viszonylag magas szintjének fennmaradása és a jóléti költségvetések erőteljes lefaragása árán is) még egy továbbra is nemzetgazdasági keretekre szorítókozó gazdaságpolitikával kiemelkedni, vagyis a világgazdasági rend átfogó reformja nélkül is. Mégsem lehetett kétség afelől, hogy a globalizálódó világgazdaság

mint szerves rendszer *növekvő belső egyensúlytalanságai és egyenlőtlenégei* újabb zavarokhoz, visszaesésekhez és kitörési kísérletekhez vezetnek majd. (Ezt jól példázta az 1970-es évek végén bekövetkezett újabb olajárrobbanás, majd az 1982. évi nemzetközi „adósságválság”, hogy az értékpapírpiacok későbbi és legutóbbi drámai eseményeit, a pénzüpiaci válságjelenségeket ne is említsük, amelyek – bármennyire is a reálfolyamatoktól elszakadó spekulációs pénzmozgások közvetlen következményei – nemcsak nem függetlenek a világgazdaság strukturális aránytalanságaitól, hanem még súlyosabb következményekkel is terhelhetik a globalizálódó világ reálgazdaságát.)

A világgazdaság *átalakulásának* folyamata és felgyorsult *globalizálódásának* jelensége az utóbbi időkben a nemzetközi gazdasági (sőt, a szélesebb körű társadalomtudományi) elemzések talán legfontosabb témájává vált.

A világméretű válság, átalakulás és globalizálódás volt a tárgya annak az Egyesült Nemzetek Egyeteme által 1983 és 1987 között lebonyolított kutatási programnak is, amelynek munkálataiban és szervezésében magam is részt vettem. Az ennek keretében végzett munkám eredménye a *The Transformation of the World Economy* címmel Londonban kiadott könyvemben jelenhetett meg. E kutatási program azonban kiterjedt a válság és átalakulás *kelet-európai* megnyilvánulásaira is, és így hozzásegített ahhoz, hogy már a rendszerváltás előtt, 1987-ben tanulmányt írjak *Crisis and transformation in Eastern Europe* címmel (a Lelio Basso Nemzetközi Alapítvány római konferenciájára és 1988-ban publikált kötete számára), majd megírjam *A kelet-európai átalakulás és a világgazdaság* című, némi késéssel, 1990-ben megjelent könyvemet.

Ebben a kötetben a „*sztálini rendszert*” – a konvencionálissá vált és erősen ideologisztikus értelmezésektől eltérően és az említett „kontraszt-megközelítéssel szakítva” – először jellemeztem a világgazdasági elzárkózás és a külvilággal való szembenállás folytán egy alapvetően *militarizált társadalmi-gazdasági rendként*, amely eredetileg és „szülőhazájában” a belső társadalmi egyenlőtlenégek és ellentétek elmélyülésének és a világgazdasági lemaradásnak, tehát *egy szociális és egy nemzeti problémának együttes kiéleződése*, egyszerre széles tömegekben való tudatosodása és e tömegek szélsőséges politikai erők által történt mobilizálása nyomán kirobbant forradalom termékeként jött létre, hogy azután *végül is* a mindenáron való világgazdasági felzárkózás, *erőszakos modernizáció és világhatalmi pozíciószerezés* törekvését szolgálja elsősorban.

E rendszernek a jellegzetes vonásait és működési mechanizmusait is ebből a *nemzetközi összefüggésekre* és hatásokra utaló ismérvből vezettem le – beleértve mindazokat a vonásait, amelyeket az irodalom a „létező” (vagy éppen: „klasszikus”) „szocializmusnak” a kapitalizmus rendszere fő jellemzőivel éles ellentétbe, kontrasztba állítható ismérveiként tárgyal, mint pl.

- a piacgazdasággal szemben a tervgazdaság,
- a magántulajdon helyett az állami tulajdon túlsúlya,
- a kereslethiánnyal szemben a kínálati hiány, illetve a „hiánygazdaság” jelensége,
- a „kemény költségvetési korláttal” szemben a „puha költségvetési korlát”,
- a piaci koordináció helyett a tervalku stb.

A sztálini rendszer globális összefüggésekbe helyezése egyszerismind annak reformjait, a reformok korlátait és magát az *átalakulást* is a szokásostól meglehetősen eltérő aspektusból világitotta meg.

A „létező szocializmusnak” nevezett rendszernek mind a kialakulását és későbbi formálódását, mind pedig végső bukását – a hozzáfűzött ideológisztikus értelmezésekkel ellentétben – mint a világgazdasági felzárkózás sajátos kísérletét és sikertelenségét értelmezve, arra a következtetésre kellett jutni, hogy maga a *rendszerváltás sem egyszerűen* a tervgazdaságból a piacgazdaságba való „átmenet” csupán, hanem egyszerismind

- egy újabb felzárkózási, *modernizációs feladat* napirendre kerülése, ráadásul
- a világgazdaságba való *viszszakapcsolódás és strukturális igazodás* feladatával, továbbá

- a *nemzetközi kapcsolatoknak* (a dekolonizációt követőhöz hasonló) *át- és újjáépítésével*, valamint

- egyfajta *válság- és adósságmenedzselési feladattal*, sőt
- az *elhanyagolt környezetvédelem* sürgető gondjával,

vagyis csupa olyan feladattal együtt, amelyek *sehol másutt és azelőtt* a történelemben még egyetlen ország esetében sem jelentkeztek *egyszerre és együttesen*.

A fejlődés-gazdaságtan konvencionális irodalmában alkalmazott „*kivonásos módszer*” éppúgy, mint a komparatív rendszerek gazdaságtanában divatossá vált „*kontrasztmódszer*” nemcsak és nem is elsősorban azért kifogásolható, mert (ideológiai beállítottságtól függően) az egyik vagy a másik oldal *idealizált* modelljét veti egybe a másik (degradált) oldallal, hanem mert *történelmietlen* és irreális az a feltevés, hogy a kivonással vagy ellentétbe állítással összehasonlított rendszerek *egymástól függetlenül*, szuverén döntések nyomán létrejött és alakuló entitások, nem pedig a mindinkább szerves rendszerré váló világgazdaságon belüli, nemzetközi összefüggések között és kölcsönhatásaik figyelembevételével értelmezendő, illetve értelmezhető fejlemények.

Következésképpen a gazdasági rendszerek összehasonlítható ismérveinek meghatározásában egy olyan *hármás kritériumrendszert* vázoltam fel *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai* című könyvemben (Aula, 1995), amelyben az első a világgazdaságba való bekapcsolódás (teljes vagy részleges, közvetlen vagy közvetett és szerves vagy szervetlen) módjára és az aszimmetrikus inter-

dependenciák rendszerében elfoglalt *világgazdasági pozícióra* vonatkozó ismérv. A második a gazdaság belső szerkezetére (integrált vagy dezintegrált jellegére, valamint ágazati struktúrájára) és (allokációs, elosztó és koordináló) mechanizmusaira vonatkozó, a harmadik pedig a nem gazdasági (az intézményi, politikai, jogi, szociális, kulturális és egyéb) vonásokra vonatkozó ismérv.

Nyilvánvaló, hogy amíg az egyes társadalmak egymástól elkülönülten, függetlenül fejlődtek, addig egymáshoz viszonyítva gyorsabb fejlődésük vagy lemaradásuk, valamint gazdasági berendezkedésük, rendszerük csakis vagy döntően belső, illetve helyi okokkal függött össze. De éppen annyira nyilvánvaló az is, hogy mihelyt tartós és szerves kapcsolatba kerültek egymással, fejlődésük és „rendszerválasztásuk” már nem tekinthető szuverénnek, a külső kapcsolatoktól és hatásoktól függetlennek. Következésképpen a világgazdasági elemzésekben sem lehet elégséges a konvencionális „állományi” és „áramlási” megközelítések alkalmazása a kialakult tartós *viszonyok* figyelembevétele, vagyis a „relációs” megközelítés nélkül.

A belső és a külső tényezők szerepének jelentősége és a közöttük kialakult kölcsönhatások, interakciók a világgazdaság történelme során térben és időben is változtak – mégpedig a technika fejlődése és a termelőerők dimenzionális növekedése folytán. A történelemben az *oksági összefüggések* ezért csak a hely és idő konkretizálása mellett állapíthatók meg.

A *globalizálódás* előrehaladtával, amely gazdasági értelemben nem más, mint a világgazdaság valamennyi országra kiterjedő és „szerves” rendszerré válásának folyamata, már sem a fejlődés-gazdaságtanban, sem a komparatív rendszerek gazdaságtanában *nem* tekinthető a hagyományos *elemzési szint*, vagyis a „nemzeti”, illetve az országhatárok által meghatározott „nemzetgazdasági” szint olyan elsődleges szintnek, elemzési (és cselekvési) egységnek, amelyből a „nemzetközi” egyszerűen deriválható, levezethető. Sőt, a globalizálódás felgyorsulása korában az elemzés (és cselekvés) világszintje egyre nagyobb jelentőséget nyer.

A ma sokat emlegetett és hol eufóriával üdvözölt, hol pedig paranoiás félelemmel megítélt *globalizálódás* persze még nem egy befejezett és távolról sem csupán gazdasági jellegű, illetve tartalmú folyamat. Kezdeté ugyan évszázadokra nyúlik vissza, de felgyorsulása kétségtávol az utóbbi évtizedek fejleménye. Ennek egyik jele csupán a volt ún. „szocialista” országok világgazdasági „reintegrálódása”.

A globalizálódás legfőbb *hajtóerői* azonban minden bizonnyal egyfelől azok *technológiai forradalmak*, amelyek a nemzetközi kommunikációnak, információáramlásnak, gazdasági és egyéb kapcsolatoknak új eszközeit, módozatait és csatornáit teremtették meg, másfelől pedig azok az új típusú tőkés vállalatsszerve-

zódések, az ún. *transznacionális társaságok* (a sokat emlegetett „multik”), amelyek a külföldi tőkeberuházások korábbi, „gyarmati típusú” gyakorlatától sok tekintetben eltérő, újfajta és világméretű üzletpolitikát folytatnak.

A *világgazdaság „szerves rendszerré” válása* (és általában az országoknak a világgazdasággal való „szerves” kapcsolata) általában azt jelenti, hogy

– a *gazdasági folyamatok* (így maga a termelési folyamat, a „termelési tényezők” újratermelődésének folyamata, a fogyasztás mint társadalmi folyamat, az információáramlás folyamata és a mindezeket a folyamatokat közvetítő, illetve tükröző pénzügyi, monetáris és pénzügyi folyamatok) és

– a *gazdasági viszonyok* (a nemzetközi kereskedelem és munkamegosztás viszonyai, a nemzetközi tőkeáramlás nyomán kialakuló nemzetközi tulajdonviszonyok, a jövedelemelosztás, illetve -újraelosztás viszonyai stb.) mindinkább *transznacionális jellegűvé* válnak – elsősorban persze a gazdaság transznacionális tevékenységet folytató cselekvői, a „multik” révén.

A felgyorsult globalizálódás korában már nincs, nem is lehet többé szoros értelemben vett „gazdasági függetlenség”, illetve szuverenitás. A kialakult, egyre szélesedő és mélyülő *interdependenciák* világgazdasági rendszere azonban távolról sem jelent szimmetrikus interdependenciákat, *nem jelenti a partnerek egyenlő helyzetét* és viszonyait. Egyes országok uralmi helyzete mások alárendelt és nagymértékben sebezhető pozíciójával társul. Mindez a nemzetközi gazdasági kapcsolatokból származó előnyök és hátrányok, hasznok és veszteségek eloszlásában, valamint a világgazdaság egyensúlytalanságaiban is kifejeződésre jut (nem is szólva a nemzetközi egyenlőtlenségek lehetséges elmélyülésének egyéb megnyilvánulásairól).

A világgazdaság fennálló rendszere a globalizálódás és szerves egészzé fejlődés ellenére abban *különbözik* egy „normálisan” kifejlődött, „valódi” nemzetgazdaságtól, hogy

1. egyrészt *nem integrálta a munkaerőpiacot*, vagyis nem alakult ki egy világméretűben többé-kevésbé egységes munkaerőpiac (ti. a munkaerő nemzetközi mobilitásának meglévő, nagyrészt az állami korlátozásokkal⁷ összefüggő aka-

7 Miközben a kivándorlási jog a demokratikus rendszerű országokban általában biztosított, a bevándorlási, letelepedési és munkavállalási jogot még a legdemokratikusabb államok is erősen korlátozzák, szigorú feltételekhez kötik, és szelektív módon (az adott ország népesedési, gazdasági, állambiztonsági, műszaki-tudományos stb. érdekei szerint) engedik csak gyakorolni. Vagyis a lakóhely és munkahely szabad megválasztásának joga, amely az ENSZ alapokmányába foglalt általános „emberi jogok” egyike, nemzetközileg korántsem biztosított. Ebből a szempontból nagyon is indokolt megkülönböztetni az „állampolgári jogokat” az általános „emberi jogoktól”, amennyiben az előbbieket az állampolgár és saját állama viszonylatában fejeződnék ki, míg az utóbbiak állampolgárságtól függetlenül illetik (illetnék) meg bolygónk emberi társadalmának valamennyi tagját.

dályai, a bevándorlási törvények és munkavállalási kötöttségek miatt), és ezért a nemzetközi bérkülönbségek is tartósnak bizonyulnak,

2. másrészt *nem egészült* (még?!) *ki* egy természetének megfelelő, *adekvát intézményi rendszerrel*, amely (a mai nemzetközi intézményeknél⁸ érvényesülő állami képviseleti elv helyett vagy mellett) valamennyi etnikai és társadalmi csoport demokratikus képviseleti elvére épülne, és képes lenne egyfajta globális „szociális háló” megteremtésével és az azt is szolgáló nemzetközi adóztatás jövedelem-újraelosztó szerepével gondoskodni a saját hibájukon kívüli okból elmaradott népekről és szegény rétegekről.

3. De nem alakultak még ki azok a *mechanizmusok és intézményesített szabályozási technikák*⁹ sem, amelyek az egyensúlytalanságok és egyenlőtlenségek elmélyülésének eredményes megakadályozására, sőt csökkentésükre lennének képesek, illetve hivatottak.

A *nemzeti fejlődés és „versenyképesség”* kérdése természetesen *másként* vetődik fel a világgazdaság globalizálódásának más-más szakaszában és az aszimmetrikus interdependenciák különböző pólusához tartozó országok esetében.

Az aszimmetrikus interdependenciák kedvezőtlenebb oldalán lévő országok számára a potenciális hátrányok és veszteségek elkerülése céljából sokan még ma is a „*lekapcsolódás*” (delinking) politikáját, a befelé fordulást ajánlják, és hivatkoznak egyes, ma már fejlett országok viszonylagos múltbeli elzárkózására mint feltörekvésük vagy éppen élre törésük előkészítő szakaszára. Ez az alternatíva azonban a világgazdaság fejlődésének *mai* szakaszában már nemcsak hogy nem ígérhet olyan eredményt vagy lehetőséget, mint a múltban, de *ma már nem is valósítható meg* (tekintettel nem utolsósorban a már említett kommunikációs technikákra, információáramlásokra és demonstrációs hatásokra).

Következésképpen akármennyire féltik is (okkal vagy ok nélkül) egyesek a nemzetet a globalizálódás és integrálódás folyamataitól vagy éppen a transz-

8 A fennálló nemzetközi gazdasági rend intézményei, így maga az ENSZ is az állami képviseleti elvére épülnek, és sem az egyes országokon belüli különböző társadalmi rétegek, politikai mozgalmak és érdekképviseleti szervezetek, sem ezek esetleges nemzetközi tömörülései nem vesznek részt közvetlen képviseletükkel a nemzetközi, vagyis pontosabban szólva csak „államközi” szervezetek döntéshozatalában. A meglévő nemzetközi intézményeknek sem olyan jogalkotói hatásköre nincs, sem pedig olyan végrehajtó és ellenőrző hatalma, amely alkalmas a világtársadalom érdekében és annak demokratikus érdekképviselete és érdekegyeztető mechanizmusa alapján világméretben érvényes szabályok megalkotására és azok megtartásának ellenőrzésére, illetve kikényszerítésére.

9 Más kérdés persze, hogy a fejlett piacgazdaságú bíró országokban az egyenlőtlenségek és egyensúlytalanságok csökkentésére kialakult mechanizmusok és szabályozási technikák (mint pl. a progresszív adóztatás, a „szociális védőháló”, illetve a jóléti állam szociális intézményrendszere, a munkanélküliek segítése, továbbá az anticiklikus gazdaságpolitika, az elmaradott területek fejlesztését célzó beruházási, illetve hitelpolitika, a különféle újraelosztási és érdekegyeztetési mechanizmusok stb.) eredményességét és hatékonyságát milyen mértékben korlátozza és csökkentheti maga a globalizálódás, a gazdasági folyamatok előrehaladó transznacionalizálódása.

nacionális tőke behatolásától, ma a *reális alternatívát* nem a kiszakadás, illetve kimaradás, hanem az interdependens viszonyok szimmetrikusabbá tételére törekvés jelentheti csupán. Maga a nemzetközi kereskedelem is egyre inkább a transznacionális tőkeáramlások és -beruházások függvényévé vált, vagyis a világgazdaság globalizálódásának a nemzetközi árucseré kiterjedésében és bővülésében való megnyilvánulása is mindinkább a nemzetközi tőkeberuházások alakulásától függ.¹⁰ Ez a tény már nemcsak korlátozza a hagyományos kereskedelemelméletek alkalmazhatóságát, hanem nagymértékben anakronisztikussá is teszi azokat.

A *transznacionális társaságok* új, globális üzletpolitikája, világméretű hatékonyságra, versenyképességre, „optimalizációra” törekvő stratégiája, valamint a *technológiai forradalom* újabb eredményei, elsősorban az elektronikus számítógépek új generációi és felhasználási módozatai (köztük a computer-aided-design), továbbá a robottechnika és az információs és kommunikációs technika új vívmányai (mint amilyen a telefax, e-mail, internet, videokonferencia, távközlési műholdak, a globális telematikai rendszerek kialakulása stb.) egyfelől *új veszélyeket és kihívásokat* jelentenek az egyes, kevésbé fejlett országok számára, másfelől *új lehetőségeket* is.

Kétségtelen, hogy a *transznacionális társaságok* tevékenysége olykor súlyos veszélyeket és veszteségeket okozhat az őket befogadó országoknak, mint amikor pl. környezetszennyező iparágakat menekítenek (lásd a „menekülő iparágak” jelenségét) vagy mérgező hulladékanyagokat, melléktermékeket telepítenek át a fejlettebb országokból a kevésbé fejlettekbe, vagy ez utóbbiakat tartósan az olcsó, tanulatlan és szervezetlen munkaerővel működtetett termelőtevékenységekre szakosodás kedvezőtlen állapotában használják ki, vagy amikor különféle elszámolási trükkökkel profitjaik egy részét kivonják a helyi adóztatás alól stb. És az sem kétséges, hogy gazdasági erejük, tőkenagyságuk, vagyonuk és forgalmuk számos országénál is messze nagyobb lehet, befolyásuk pedig kiterjedhet a kormányzatok gazdaságpolitikájára, sőt általában a nemzetek politikai és kulturális életére is. Ugyanakkor viszont éppen a nemzetközi nagyvállalatok, a „multik” birtokolják a legkorszerűbb technikát, a know-how-t és a fejlesztési kapacitásokat, a legkiterjedtebb nemzetközi értéke-

---

10 A világ összesített bruttó hazai termékének értékéhez viszonyítva, ezt 100%-nak véve, a külföldön végzett összes közvetlen tőkeberuházás állománya 1997-ben már 21%-ot ért el, és a transznacionális társaságok külföldi leányvállalatainak összexportja a világexport kb. egyharmadát tette ki. Jellemző, hogy az ázsiai pénzpiacok zavarai, illetve válságjelenségei ellenére a közvetlen tőkeberuházások céljából folyó tőkeexport továbbra is jelentős növekedést mutat, s 1997-ben egy új rekordszintet ért el, meghaladván a 400 milliárd dollárt. L. United Nations (1998): *World Investment Report 1998. Trends and Determinants*. New York and Geneva, XVII. p.

sítési és információs hálózatokat, a legnagyobb tőkeerőt és önfinanszírozási képességet stb. Az őket befogadó országok így általuk olyan erőforrásokhoz és piaci lehetőségekhez juthatnak, amilyenekhez más külföldi forrásokból, pl. kisebb cégektől, nemigen kaphatnának meg. Még ennél is fontosabb, hogy e mindinkább világgazdasági szinten működő társaságok *ma már* jóval inkább hajlamosak a termelési és szolgáltatási tevékenységek összefüggő láncolatának szinte bármelyik „láncszemét” és a termékek „életciklusának” is bármelyik fázisát, még akár a nemzeti fejlődés és világpiaci versenyképesség szempontjából leginkább meghatározó *kutatási és fejlesztési kapacitásokat*, illetve a gyártmány- és technológiafejlesztés fázisát is – korporációs rendszerükön belül – abba az országba telepíteni, ahol a meglévő, illetve a kormányzat által megteremtett helyi, lokációs előnyök kihasználása a társasági összítőke hozamát és összhatékonyságát leginkább növelheti.

Vitathatatlan az is, hogy az új *kommunikációs és információs technikák* egyenlőtlen terjedése és egy újfajta „analfabetizmus” megjelenése (ti. a számítógépek „nyelvének” nem ismerése) a szóban forgó technikák tömeges átvételére nem képes országok további, még nagyobb fokú lemaradásával fenyeget. Ugyanakkor viszont a nemzetközi telekommunikáció és az elektronikus adatáramlás új eszközeinek meghonosítása, illetve felhasználása és az ilyen globális hálózatokba való bekapcsolódás *egyrészt gyorsabb világgazdasági felzárkózást* ígérhet, *másrészt* – a méretgazdaságosság (economies of scale) mellett vagy helyett a rugalmas profilváltásnak és termék-differenciálásnak, vagyis egyfajta variációgazdaságosságnak (economies of scope) a kihasználása révén is – a világpiaci változásokra való *rugalmasabb reagálóképességet* is biztosíthat. Ezáltal a hazai vállalatok versenyképességének javulását eredményezheti – legalábbis mindazoknak az országoknak az esetében, amelyek *kellően felkészítik* erre társadalmukat (a közoktatás megfelelő fejlesztése és a távközlési infrastruktúra kiépítése révén). Sőt, a különféle távszolgáltatások, távolsági szaktanácsadások és szakmai értekezletek, interaktív multimédia-szolgáltatások nem utolsósorban a távoktatás és távfoglalkoztatás lehetőségeinek kihasználását is biztosítják számukra.

A nemzetek, országok gazdasági fejlődése és világgazdasági pozíciója, *„versenyképessége”* ma, a felgyorsult globalizálódás és technológiai forradalmak korában *nemcsak* saját, *már meglévő adottságaiktól* (természeti erőforrásaiktól, termelési tényezőkkel való ellátottságuktól) és az ebben az értelemben vett „komparatív előnyeiktől” függ, *hanem* mind nagyobb mértékben az új technikák, kommunikációs és információs *technológiák átvételétől és a transznacionális társaságok globális hálózatába való beépülésüktől* is, illetve attól, hogy miként képesek a ma és a jövő szempontjából legfontosabbá vált *„lokációs előnyök” céltudatos megte-*

remtésével a transznacionális vállalatok „szülőhazájává” vagy a másutt létrejött „multik” hazai bázisává válni. Vagyis azoktól a kompetitív előnyöktől, amelyeket maguk a kormányzatok és a társadalom tagjai teremthetnek meg.

Ezek sorában elsőrendű és meghatározó fontosságú „a nemzet emberi erőforrásainak minősége”, a modern technika alkalmazására és fejlesztésére való képessége, illetve általában a „szellemi” és a szélesebb értelemben vett „humán tőke” fejlettsége.

Bár aligha akad olyan elmélet, amely ebből a szempontból ne emelné ki vagy ne venné – így vagy úgy – figyelembe a munkaerő minőségének, teljesítményének és költségének jelentőségét, mégis sokan (olykor még vezető gazdaságpolitikusok is) úgy vélik, hogy az export versenyképessége és a külföldi tőke becsalogatása szempontjából is a bérszínvonal alacsonyan tartása jelenti az előnyt. Nemcsak arról feledkeznek meg, hogy a bér nemcsak termelési költség, hanem mint vásárlóerő a hatékony kereslet egyik legfőbb komponense, a (külföldi cégek számára is oly fontos) belső piac nagyságának és minőségének egyik meghatározója, hanem arról is, hogy a külföldi beruházókat, különösen a „multikat” nem a helyi munkaerő „abszolút” olcsósága, hanem a relatív nemzetközi bérdifferencia, vagyis a munka termelékenységében mutatkozó (lehetőleg minimális) különbséghez viszonyított (nagyobb) bérköltségkülönbség vonzhatja. Tehát nem a tanulatlan, képzetlen, fegyelmezetlen és kulturálatlan munkaerőtömeg jelenti a vonzerőt és a lokációs előnyt, hanem a jól képzett, kulturált és fegyelmezett munkaerő (amelyet érdemes jól meg is fizetni) és a „szellemi tőke”, illetve általában az ún. „humán tőke” fejlettsége, beleértve a képzés és oktatás színvonalát, valamint a kutatási és fejlesztési kapacitásokat.

De sokan megfeledkeznek arról is (sőt, a nemzetek „versenyképességével” foglalkozó Michael Porter elméletében¹¹ is elsikkad az a tény), hogy a humán tőke fejlődése, a munkaerő képzettségének és minőségének javulása szempontjából éppúgy, mint a belső piac bővülése, az input-output kapcsolatok (az „értéklánc”) alakulása szempontjából is mi a jelentősége a specializáció megválasztásának, a fejlesztésre, támogatásra kiválasztott ágazat, iparág, illetve exporttermék („fizikai”) jellegének. A különböző természetű termékek, illetve ágazatok ugyanis távolról sem biztosítanak azonos mértékben ösztönzést, illetve lehetőséget, közel sem támasztanak egyaránt sürgető követelményeket a munkaerő minőségének javítására, a humán tőke fejlesztésére, és nem is teszik egyaránt lehetővé a belső keresleti és kínálati indukcióknak a gyarapodását, az input-output kapcsolatok sokasodása révén a belső piac bővülését. Az olyan exportorientáció, amelyben a gazdaság exportszektora nem épül be szervesen, az input-output kapcsolatok sokasága révén a nemzetgazdaság „testébe”, vagyis

11 Porter, M. E.: *The Competitive Advantage of Nations*. The Free Press, New York, 1990.

enklávé marad, aligha biztosíthatja a gyors gazdasági fejlődést és felzárkózást. Nem véletlen, hogy a tartósan csupán nyeresztermékekre szakosodott országok közül még egynek sem sikerült felküzdenie magát a fejlett országok sorába.

A „versenyképesség” meghatározó tényezőinek Porter által egy „gyémánt”-alakzatban felvázolt összefüggései ugyan felölelik az egymáshoz kapcsolódó iparágak, illetve tevékenységek szerepét is, ez azonban nem függ össze a termékek jellegével. Másrészt a porteri „gyémánt” nemigen tükrözi a kormányzat szerepét, sőt nem foglalja magában – annak egy véletlenszerű „alkalom” (chance) tényezőjével való, Dunning¹² által tett kiegészítése mellett sem – azt a történelmileg *változó* külső meghatározottságot sem, amely a világgazdaság mindenkor *gravitációs központjához* való (nemcsak földrajzi, hanem „gazdasági” és kulturális) közelség tényezőjében és annak kihasználásában fejeződik ki.

A felgyorsult globalizálódás semmiképpen sem csökkenti a *kormányzatok felelősségét és az állam szerepét*. Mégpedig nem csak és nem is elsősorban a védekezés okán! A nemzeti fejlődést és versenyképességet alapvetően meghatározó „*humán tőke*” fejlesztése, a közoktatás korszerűsítése, a hazai *tudományos és kutatási kapacitások* megteremtése, illetve bővítése éppúgy, mint a kompetitív előnyök sorában ugyancsak fontos *infrastruktúra* (mindenekelőtt a távközlési és információs hálózat) fejlesztése erőteljes és célirányos állami támogatást kíván. Az ösztönzendő-támogatandó *exportágazatok kiválasztása* pedig céltudatos és hosszabb távra szóló fejlesztési stratégiát igényel. (A „szellemi tőke”, illetve a „humán tőke” fejlesztését célzó beruházások talán soha nem voltak még annyira indokoltan „*produktív*nak”, sőt hosszabb távon és a nemzetgazdaság szempontjából nézve egyenesen a „*legproduktívabbnak*” és leginkább megtérülőnek minősítendőek, mint napjainkban, a 21. század küszöbén!)

*

Nem lennék hű a tudományos pályafutásom kezdetétől mindvégig vallott meggyőződésémhez, ha nem azzal fejezném be ezt a kutatásaim szerény eredményeiről szóló beszámolót, hogy mindaz, amit a nemzeti fejlődés és „versenyképesség” követelményeit, a kompetitív előnyök megteremtésére és kihasználására irányuló nemzeti politika feladatait illetően szem előtt kell tartanunk, *nem jelentheti* azt – a nemzeti politika sikere esetén sem –, hogy megelégedhetünk a *globális problémákról*, köztük elsősorban a nemzetközi fejlődésbeli szakadék tényéről és a reménytelen helyzetben lévő embermilliók sorsáról.

¹² Dunning, J. H.: The competitive advantages of nations and TNC activities: a review article. *Transnational Corporations*, 1992, No. 1., 135–168.

A világtársadalom globális problémáinak mielőbbi és békés megoldása nélkül *egyetlen nemzetnek sem lehet biztonsága*. Éppen ezért nagyon is szükség van olyan erőfeszítésekre a nemzetközi diplomácia terén, amelyek közelebb vihetnek a globalizálódó világgazdaság folyamatainak célirányos, kollektív szabályozásával a gazdaságilag elmaradott országok felzárkózásához, a *nemzetközi fejlődési szakadék csökkenéséhez és egyfajta világméretű jóléti rendszer kialakulásához*. Ez egyszersmind feltétele is a *fejlődés fenntarthatóságának*.